

Milyen történelmi körülmények között kerültek a románok többségbe jelenlegi államuk területén

Egy tanácskozás eredményei

2001. október 18–19-én a freiburgi Haus der Weiterbildung und Begegnung Waldhofban tartott konferencián a meghívott kutatók interdiszciplináris beszélgetés keretében, öt témakört kialakítva kíséreltek meg választ találni egy igen vitatott kérdésre. Az összejövétel anyagi háttérét a Gerda-Henkel Alapítvány biztosította, az előkészítés és a lebonyolítás feladatait azonban a Müncheni Magyar Intézettel együttműködve végezte. Az ülésen megjelent a történészek képviseletében: Meinolf Arens Münchénből, Joachim von Puttkamer Freiburgból, Gottfried Schramm Freiburgból, Szász Zoltán Budapestről, Daniel Bein néprajzkutató és történész Hamburgból, a néprajzkutató-geográfus Thede Kahl Münsterből, két történész-orientalista: Virgil Ciocîltan Bukarestből, valamint Hansgerd Göckenjan Gießenből; a romanista Wolfgang Dahmen Jenából, illetve – ők csak az első ülésnapon vettek részt – Hans-Martin Gauger Freiburgból és Johannes Kramer Trierből. A megbeszélésnek a szerkesztőbizottság által elkészített összefoglalója témakörökre tagolva alább olvasható. Szükséges, hogy a szóban forgó szöveg egyben bolgáruul, románul és magyarul is megjelenjen.*

A kontinuitás kérdése: napjainkig és a jövőre nézve

A 15–16. századi humanistáknak köszönhető az a történelmi hagyományban meghonosodott nézet, mely szerint a mai románok a romanizált dákok, illetve azoknak a rómaiaknak a leszármazottai lennének, akik a 2. század elején meghódították az Al-Dunától északra fekvő területeket. Ez az etnikai keveredésből származó lakosság – állítják a fenti elmélet képviselői – zárt tömbben avagy „fészekben” élt tovább annak a régi Dácia provinciának a területén, amelyet Aurelianus császár 271–275-ben végleg kiürített. Különösen Robert Roesler *Romänische Studien* (1871) című munkájának megjelenése óta találkozunk egy erőteljes, folyamatosan bővülő és sokkal megalapozottabb ellenvéleménnyel, amelyik szembehelyezkedett ezzel a kezdetben általánosan uralkodó nézettel. A románok – így az ellenvélemény – valójában azoktól a románul beszélő bevándorlóktól származtak, akik a Dunától délre fekvő vidékről érkeztek. Azok a Balkán-félsziget déli részén élő szórvány kisebbségek tehát, amelyek a helyi nemzeti nyelv mellett mindmáig „románul” beszélnek, nem a dákorománok elvándorolt csoportjai. Sokkal inkább a belső-balkáni románság folytatói ők, akiknél a dunai limes összeomlása után, vagyis kb. 600 óta, csupán a latin nyelv továbbélésével számolhatunk.

Az, hogy a délkelet-európai néptörténelmi kutatásnak ebben a központi kérdésében mind a mai napig a vélemények és az ellenvélemények kibékíthetetlenül feszülnek egymásnak, több hátráltató mellékkörülménynek köszönhető. Először is annak, hogy ezt a kérdést mindmáig politikai kérdésként teszik fel, és politikai kérdés is maradt. Csak akkor sikerülhet ezt a problémát elfogadhatóan tisztázni, ha magától értetődően komolyan vesszük azt, hogy itt tisztán tudományos problémáról van szó, amelynek a legcsekélyebb köze sem lehet a mai politikai vitákhoz. Hátrányosan hat még az is, hogy Romániából a kontinuitás kérdésében manapság gyanúsán

* A német szövegben szereplő Romanität szót 'románság'-nak, a Romania, Romanen kifejezéseket pedig 'romanizáltak'-nak fordítottuk. *A fordító.*

egységes, csak a kontinuitás mellett állást foglaló hangok hallatszanak, holott a 20. század első három évtizedében akadtak még eltérő nézetek is (nevezetesen: Alexandru Philippiidé és Ovid Densușianu). Néhány magányos szószólója még ma is van ezeknek, de publikációkban soha nem jelennek meg. Ennek az az oka, hogy Romániában a 20. század egyetlen korszakában sem volt olyan légkör, amely kedvezett volna a kényes természetű nyelvészeti és történelmi kérdések elfogulatlan megvitatásának. Ráadásul a Románián kívüli romanisztikai kutatások sem tettek eleget a velük kapcsolatos elvárásoknak. Sok országban folynak igen sokrétű, hozzáértő és módszeres romanisztikai vizsgálatok, a román nyelv és kultúra azonban mostoha szerepet játszik a középpontban álló francia, olasz, spanyol presztízs- és sikerorientált kutatási területek mellett. Viszonylag kevés a románokkal foglalkozó külföldi szakember, azonban ők is hajlamosak arra, hogy a román nép barátaiként a folytonosság kérdésében sokszor elhamarkodottan adaptálják az uralkodó román álláspontot.¹ Amint azonban a kontinuitás elmélete meginogni látszik, többnyire olyan óvatos tartózkodást mutatnak, amelyből érzékelhetővé válik, hogy ez a komoly probléma pusztán romanisztikai megközelítéssel megoldhatatlan.

Örvendetes, hogy Johannes Kramer két tanulmánya (1998-ban, illetve 1999/2000-ben) is vitára sarkallta a romanistákat. Elmaradásaik azonban még mindig vannak, például körükben még mindig ismeretlenek a román nyelvnek azok a nyelvtani ismertetőjegyei, amelyeket Hans-Martin Gauger a román rokonnyelvekben kimutatott (1996).² Az eddigi balkanisztikai kutatásokból az is kiderül, hogy ezen ismertetőjegyek jórészt, ha nem is kivétel nélkül, olyan idiómákban köszönnek vissza, amelyek a románnal együtt egy „balkáni nyelvközösséget” képeznek; mindenekelőtt az albán, a bolgár és a makedón sorolható ide.³ E nyelvek közti különböző, a tipológiai mélystruktúrában gyökerező egyezések érveket szolgáltatnak ahhoz a feltételezéshez, amely szerint a román nyelv nem Dáciában, hanem a Balkán-félsziget belsejében jött létre. Ebből is kitűnik, hogy a romanisták a román nyelvet továbbra sem azokkal a délkelet-európai nyelvekkel összefüggésben vizsgálják, amelyekkel a román valószínűleg egy „nyelvközösséget” alkot.

Alapkérdésünk megválaszolását a forrásanyag rendkívüli szegénysége is nehezíti. Amivel a kútfő adós marad, azt a különböző tudományterületek egymáshoz alkalmazkodó vizsgálódásaival lehet kiegészíteni. Hiszen arra a történelmi kérdésfeltevésre, hogy hol és milyen körülmények között alakult ki a román nyelv, a nyelvészet segítségével kaphatunk választ. Ellenben Erdély demográfiai fejlődésének rekonstrukciója, különösen a román többség létrejöttének magyarázata a történettudományra hárul, ebben az esetben a néprajz és a nyelvészet csak kiegészítő szerepet játszik.

Milyen lehetőségek kínálóznak a jövőre nézve? Álláspontunk szerint elérkezett az idő, hogy a folytonosság és a bevándorlás egymással vitázó képviselői végre egy asztalhoz üljenek, és megvitassák nézeteiket. Ezzel szemben megfogalmazódott az a pesszimista vélemény, amely szerint a kontinuitás képviselőinek jó okuk volt arra, hogy még nem kezdeményeztek ilyen jellegű tanácskozást. Ha a régóta esedékes megbeszélés a várakozásokkal ellentétben meg is valósul, túl sok eredményt akkor sem remélhetünk. Tudniillik a folytonosság elvét vallók több mint száz éve nem hajlandók álláspontjuk felülvizsgálatára, arra, hogy vajon egyes bizonyítékaik még mindig kiállják-e a kritikai próbákat. Inkább figyelmen kívül hagyják vitapartne-

¹ A kontinuitás elméletének egyik nyugati képviselője Alain Ruzé. L. *Les Latins des Carpathes. Preuves de la continuité roumaine au de nord Danube*. Bern 1989.

² Hans-Martin Gauger: *Les particularités de la langue roumaine. = Rumänisch: Typologie, Klassifikation, Sprachcharakteristik*. Szerk. Maria Iliescu, Sanda Sora. Veitshöchheim 1996. 1–18.

³ Ehhez többek között Georg Renatus Solta: *Einführung in die Balkanlinguistik mit besonderer Berücksichtigung des Substrats und des Balkanlateinischen*. Darmstadt 1980, 4. fejezet: „Die sogenannten Balkanismen”. 180–231.

reik időközben kibővült és kifinomodott nézeteit. Nem is reagáltak arra a nyolc tézisből és azok indoklásaiból álló érvre, amely a kontinuitás tétele ellen jelent meg 1985–87-ben egy vezető folyóiratban.⁴ A folytonosság elméletét nyilvánvalóan olyan fundamentalisták képviselik, akik ahelyett hogy meghallgatnák a másképp gondolkodók véleményét, még inkább összebólintanak egymás között. Így csupán a bevándorlás nézetét vallók között folyik párbeszéd, de nekik is meg kellene tanulni – még az eddiginél is jobban – odafigyelni egymásra.

A megbeszélés abból indult ki, hogy Dácia alig több mint másfél évszázadig állt római fennhatóság alatt. Ilyen rövid idő alatt a Római Birodalom egyik régióját sem sikerült többséggel romanizálni. Nincs különösebb okunk feltételezni, hogy Dácia esetében ez a folyamat gyorsabban ment volna végbe, mint a birodalom más területein.

Végül Aurelianus idejében a kevés, még római kézen lévő dáciai területekről rendezett formában folyó kiköltöztetés minden bizonnyal a provinciának éppen azt a latinul beszélő lakosságát érintette, amelyik még nem távozott el önszántából. Ennek tevékenysége ugyanis elsősorban az imperiumhoz kötődött már Dáciába való betelepítésekor is, így aztán szükség volt reá akkor is, amikor az új, Duna menti határvonalat kellett megszilárdítani.

Bizonyíték-e a kontinuitás ellenében a románok legősibb keresztény szókincse?

Johannes Kramer két tanulmányban mutatott rá arra, hogy a román nyelvnek a kereszténységgel kapcsolatos, a késő antikvitás latinságából eredő ősi szókincse csak a Dunától délre keletkezhetett, és csak a 4. századra elért nyelvi állapotra utal. A folyótól északra hátramaradt romanizáltak körében nem terjedhettek volna el ezek a fontos kifejezések, ezért lehetetlen, hogy dák területen öröklődtek volna tovább a későbbi románokra.⁵ Ezen az érvelésen hamar felülkerekedett az a vélemény, amely szerint a vizsgált jelenségekből nem szükségszerűen következik Kramer álláspontja. Hiszen a mai Románia területén élő romanizáltak között már 271 táján is lehettek keresztények. Még az is elképzelhető – minden történelmi valószínűség ellenére és pusztán gondolati kísérletként felfogva –, hogy a rómaiak kivonulása után az ottmaradt romanizáltak szókincse olyan keresztény kifejezésekkel bővült, amelyek 271 előtt még el sem terjedtek, például: *dominica* (vasárnap), *sambatium* (szombat), *basilica* (templom), *quadragesima* (húsvéti böjt). Az ugyanis valószínűtlen, hogy az ottmaradt romanizáltak ilyen, viszonylag rövid időn belül teljesen elveszítették volna kulturális kapcsolataikat a Dunától délre lévő nyelvrokonaikkal. Még az a lehetőség sem zárható ki egyértelműen, hogy a keresztény hit a birodalom határait átlépve terjedt tovább, ahogy az a gótok esetében jól bizonyítható, és ahogy az a brit sziget és Írország területén feltételezhető. A gótoknál ténylegesen igazolódott, hogy rablőhadjáratokkal, idegen területekre elhurcolt hadifoglyokkal meg lehetett honosítani a kereszténységet a birodalom határain túl is.

Kramer kitarított nézetei mellett. Véleménye szerint az egyetlen hasonló típusú területen, a rajnai határnál, semmi jelét nem találjuk annak, hogy a kereszténység a birodalom határain túl

⁴ Gottfried Schramm: *Frühe Schicksale der Rumänen. Acht Thesen zur Lokalisierung der lateinischen Kontinuität in Südosteuropa*. Zeitschrift für Balkanologie 21(1985). 223–241. 22(1985). 105–125; 23(1986/87). 78–94; Uő: *Ein Damm bricht. Die römische Donau-grenze und die Invasionen des 5–7. Jahrhunderts im Lichte von Namen und Wörter*. München 1997 (Südosteuropäische Arbeiten 100.) 275–343. – magyarul: *Korai román történelem: nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához*. Debrecen 1997.

⁵ Johannes Kramer: *Bemerkungen zu den christlichen Erbwörtern des Rumänischen und zur Frage der Urheimat der Balkanromanen*. Zeitschrift für Balkanologie 34(1998). 15–22. – Vö. uő: *Sprachwissenschaft und Politik. Die Theorie der Kontinuität des Rumänischen und des balkanischen Ethno-Nationalismus im 20. Jahrhundert*. Balkan-Archiv NF 24/25 (1991/2000). 105–163.

is hatást gyakorolt volna. Szerinte a gótok esete a keleti kereszténységgel függött össze, ahol általában nagyobb hajlandóság mutatkozott a birodalmon kívüli missziókra. A megbeszélés résztvevői közül senki sem osztotta azt az álláspontot – mint ahogy azt Kramer szerette volna –, hogy pusztán az egyházi kifejezések alapján meggyőzően kizárható lenne a románság fennmaradása a Dunától északra fekvő területeken Dácia kiürítése után. A vita bebizonyította, hogy a megoldásra váró kérdés tisztázására – abban az esetben, ha az csupán a román nyelv vizsgálatán belül történik – nem vagyunk rászorulva. Tudniillik régóta ismerjük az albán és a román nyelv közti számos és rendkívül fontos megegyezést, amelyek nyelvészetileg egyértelműen a folytonosság elmélete ellen szólnak. Szóegyezésekről leginkább olyan fogalmak esetében beszélhetünk, amelyek – ellentétben az egyházi szókészlettel – a vándorlásra és a földrajzi áttelepülésre alkalmatlan dolgokat nevezik meg, mivel a természetes környezet adottságai közösek, ezek nevét pedig a helyben lakó népesség nem másoktól szokta beszerezni.

Többek között igen tanulságos Kramer egy 1996-ban megjelent tanulmányában a román (*f*)sat és az albán *fshat* (falu) szavak vizsgálata. Ennek az alapja egy görögből átvett latin szó, ami árkokkal megerősített 'katonai tábor' jelölt.⁶ A *fossatum* kizárólag a Balkánon bővült a 'falu' jelentéssel, ami olyan helyzetben képzelhető el, ahol csak az erődített településeknek volt esélyük a túlélésre. A szó történetét vizsgálva egyértelmű, hogy Dácia kiürítésekor még egyáltalán nem számolhatunk ezzel a megnevezéssel. Aligha képzelhető el az is, hogy a Dunától délre élőkől vették át, hiszen ez a név csak az ottani körülmények kifejezésére szolgálhatott.

A megbeszélés azért bocsátkozott egy ilyen különleges téma megvitatásába, mert példát akart mutatni arra, hogy az alapjaiban hasonló gondolkodású kutatók érvrendszerét hogyan lehet közelebről megvizsgálni és finomítani.

Transzhumálás és hegyi nomadizáció

A megbeszélésünk következő részében a hegyi nomadizáció kérdését vitattuk meg, ami ebben a formában Európában csak a Balkánon fordul elő, és úgy tűnik, itt is szinte kizárólag egyetlen etnikummal, az arománokkal hozható kapcsolatba. Van ugyan hegyi nomadizáció Anatóliában, a Kaukázusban és Belső-Ázsiában, sőt itt már egészen korai időktől kezdve, a Kr. e. 3. évezredtől fogva kimutatható; a Balkánon azonban csak a Római Birodalom összeomlása után számolhatunk a romanizált hegyi nomadizációval, vagyis akkor, amikor Délkelet-Európában a nagyhatalmi jelenlét már teljes mértékben kizárható, tehát az 5–7. században. Addig latinul majdnem mindig csak a síkvidékeken beszéltek, a hegyekben azonban nem. Ülésünkön megkíséreltük felkelteni a jelen lévő etnográfusok érdeklődését korábbi korszakok történelmi rekonstrukciói iránt, mivel ezeket ritkán szokták figyelembe venni. A távolsági legeltetés transzhumálásnak nevezett fajtája már az ókorban létezett, ez azt jelentette, hogy a nyájtulajdonos által felfogadott pásztor kora tavasszal a juhokat és a kecskéket a hegyekbe terelte, ősszel pedig levezette őket a falvakba, ahol télire bőséges szálás takarmány állt rendelkezésre. Ezzel szemben a hegyi nomadizáció esetében az egész nemzetség, beleértve a gyerekeket és az öregeket is, együtt vándorol, így a mezőgazdasági művelésről teljesen lemondanak. Nyaranta a magasabb hegyekben nem ritkán 150–200 km-t is megtesznek. Ez a jelenség a Balkánon – ahogy ezt a vita is megerősítette – egy térben és időben nagyjából korlátozott konkrét történelmi helyzetből vezethető le. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a Dunától délre élő romanizáltak egy része a szláv honfoglalók beözönlésekor a hegyekbe menekült, és itt eltanulta

⁶ Uő: *fossatum in Lateinischen, Griechischen und Romanischen*. Wiener Studien zu Geschichte, Recht und Gesellschaft 109(1996). 131–142.

az albánok már megtelepedett őseitől a – nyilvánvalóan még nem nomád – hegyi legeltető állattartást. Mivel a transzhumáló gazdálkodásra alkalmas hegyi területeket a helybeliek már használatba vették, és nem volt több olyan hely, ahol tér nyílt volna további legeltetésre, nem maradt más lehetőség, mint az eddig kihasználatlan magaslatok felé húzódni és az ottani körülményeknek megfelelő gazdálkodási módszert kialakítani. Az arománok egészen a modern időkig megőrizték azt a sajátosságukat, hogy ők Délkelet-Európa egyetlen olyan népcsoportja, akik nem üznek földművelést. Sokszor bővült már tevékenységi körük, kerültek ki közülük ezüstművesek, karavánkísérők, kereskedők és hasonlók, de – a Timok folyó környékén élők kivételével – földművesek soha.

A romanizált balkáni hegyi nomádok jellegzetessége a nagyfokú mobilitás, ami szintén megkülönbözteti őket a szomszéd népektől. Ide tartoznak az új gazdálkodási forma elterjedésével járó mozgások, amelyek során egész nemzetségek vándoroltak együtt nyájaikkal, túl még kialakulási területükön is; először innen, a későbbi szerb–bolgár határ környékéről indultak el, ami az első Bolgár Cárságban helyezkedett el, ahol a vlachok 864-től – a bolgárok kereszténységre való áttérésétől – kezdve igen megbecsült és privilegizált helyzetbe kerültek. A birodalomnak tett szolgálataikért vélhetően megkapták azt a jogot, hogy a bolgár fennhatóság alá tartozó magasabb hegyvidékeket is belakhatták. Ráadásul mentesültek a fiatal bolgár egyház fennhatósága alól, és a birodalom egyedüli népeként közvetlenül az ohridi metropolia alá tartoztak. Ekkor alakult ki az az egyházi kötődés Bulgáriához, amihez bámulatos kitartással még az erdélyi románok is ragaszkodtak, és ami nagyon hatásosan megakadályozta az etnikai és kulturális asszimilációt. A hegyi nomád, illetve a transzhumáló életmód nagyfokú mobilitása tette lehetővé a románok további jelentős szétterjedését. Nemsokára átlépték Bulgária határait, elérték Délkelet-Európa összes hegységeit egészen a Beszkidekig. A terjeszkedéshez több tényező is hozzájárult: 1025 után a Bizánci Birodalom erőszakapparátusa előli menekülés éppúgy, mint az a cél, hogy a növekvő népesség számára olyan új területeket vegyenek birtokba, ahol a magas hegyekben a korábbi lakosok semmiféle ellenállásával nem kellett számolniuk.

Némi nehézségbe ütközünk a vándorlások datálásakor. Elsőként nyilvánvalóan az arománok hagyták el a balkáni Romániának a központi hegycsoportban fekvő kialakulási területét és váltak el nyelvrokonaiktól valószínűleg már a 10. században, a későbbi dákorománok azonban kezdetben ott maradtak a kialakulási területükön, és úgy tűnik, hogy folytatódott együttélésük a korábbi albánok helyben maradó részével. A Dunán való átkelés óvatos becslések szerint a 11. században következhetett be. Erdélyben a románok nagy valószínűséggel csak a 12. század második felében jelenhettek meg, később, mint az első német betelepülők.

A kora újkorban a hegyi nomadizáció a maga kifejlett formájában nemegyszer a Duna vonaláig hatolt előre. Ettől északra az az övezet kezdődött, ahol a távolsági legeltetést már csak transzhumálás formájában üzték. Ennek az Arnold Beuerman által felfedezett gazdaságföldrajzi választóvonalnak a kialakulása talán korábbi időpontra tehető, mivel a néprajztudomány nem tárt fel olyan adatot, amely kizárná korai hegyi nomadizáció meglétét Romániában.⁷ Tisztázatlan maradt az, hogy van-e köze ehhez a gazdaságföldrajzi választóvonalhoz annak a hegyi nomadizáció mai kiterjedésétől csak északra megfigyelhető ténynek, hogy a románok alacsonyabb területen telepedtek meg. Nyitva marad továbbá annak magyarázata is, hogy a román nyelvnek miként sikerülhetett felülkerekednie, illetve alulmaradnia a szomszédos etnikumok

⁷ Az egykori nomád vándorlás északi határát két térképen ábrázolja Arnold Beuermann: *Fernweidewirtschaft in Südeuropa. Ein Betrag zur Kulturgeographie des östlichen Mittelmeergebietes*. Braunschweig 1967. 22. Olyan területekről, ahol még a 19. század végén is kivételesen magas volt a transzhumálók száma vö. Dietmar Lindemann: *Fernweidewirtschaft in Rumänien dargestellt am Beispiel der Südkarpaten (Poiana Sibiului und Covasna)*. Braunschweig 1979 (Braunschweiger geographische Studien. Különlenyomat 3).

nyelvével szemben. Délkelet-Európa északnyugati részén a romanizált nyelvet beszélő morlások – a kisszámú isztrorománok kivételével – teljesen beleolvadtak a szlávokba, miközben Moldvában és Havasalföldön az asszimiláció majdnem kizárólagosan fordított irányban ment végbe. A mai Románia területén a románok fokozatosan kerültek többségbe, de mellettük a mai napig is jelen vannak a magyarok és a németek: sőt több területen számszerűen fölényben vannak.

Románok a Kárpátoktól keletre

Eszmecszerénk a továbbiakban a Dunai Fejedelemségek elrománosodásával foglalkozott. Ennek a területnek az a jellegzetessége, hogy a bevándorolt románság képes volt teljes mértékben asszimilálni a kunok, a besenyők, illetve az egyéb török és iráni eredetű népek és uralmi szövetségek síkvidéki településeit, valamint a szláv szórványcsoportokat. Feltételezhető, hogy a bevándorlás idején az irányítás a lovas nomádok kezében volt, akik a saját ellátásuk miatt érdekelték voltak további parasztnak és kisállattartóknak bevándorlásában, akiket erőszakkal és toborzással hoztak e vidékre. Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy a mobil román vándorpásztorok felfedezték azokat a lehetőségeket, amelyekkel a Dunától északra való letelepedés kecsegtetett. Mindenesetre ezen a területen sem sikerült minden török nyelvű csoportot beolvasztani: a gagauzok, a dobudzsai tatárok és a budzsaki nogajtatárok például kivételt képeznek.

E kivételek ellenére Moldvában és Havasalföldön egyaránt olyan etnikai szimbiózissal kell számolnunk, ami itt is, akárcsak Bulgáriában, jelentős kun, besenyő és alán közösségek eltűnéséhez vezetett. A beolvadási folyamat a 13. századtól a 18. századig tartott, és végeredményeként egyedül a román nyelv maradt használatban. Feltételezhető, hogy a kunok és más török népek a kereszténységre történő áttéréssel nyelvileg is idomultak a román etnikumhoz, még akkor is, ha Munténia egyes vidékein mind a mai napig megmaradt a kun identitás tudata. Jellegzetes e vidék települési módja. Az állandóan fenyegető betörések miatt nem az állandó településeken kerestek menedéket, hanem lehetőség szerint ideiglenes telepekre húzódtak, hogy a hegyekben, illetve az erdőkben találjanak bújóhelyet.

Egyetértettünk abban, hogy a rekonstrukció e része még helyesbítésre, bővítésre és finomításra szorul.

Románok a Kárpátokon belül

Tanácskozásunk következő részében Erdélyre koncentráltunk.⁸ A bevándorlók, akik eredetileg csupán csekély kisebbséget jelentettek, itt is fokozatosan – ez a forrásokból némileg, a nyelvészeti adatokból pedig világosan kiderül –, újabb és újabb hullámokban kerültek többségbe. Moldvától és Havasalföldtől eltérően a többi etnikum beolvasztásáról itt azonban nem beszélhetünk, ami már csak a katolikus és ortodox vallási különbségek miatt is aligha mehetett volna végbe. Így maradhattak meg a korábbi magyar és a német lakosok erős kisebbségként. Annak, hogy a bevándorlók pásztorok voltak, annyiban megmaradt a nyoma, hogy egészen a modern időkig – egy jelentéktelen, helyi kivételtől eltekintve – Erdély teljes pásztor lakossága a románok közül került ki. A vándorló pásztorok és a letelepedett életmód közti átmenet Erdélyben azzal kezdődött, hogy a románokat többek közt a Magyar Királyság határőreiként tele-

⁸ A legjobb történelmi áttekintést e probléma erdélyi vonatkozásában a többszerzős *Erdély története* nyújtja. *Erdély története*. I–III. Bp. 1986. vagy *Erdély rövid története*. Szerk. Köpeczi Béla, Barta Gábor, Bóna István, Makkai László és Szász Zoltán. Bp. 1989. – németül: *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Bp. 1990. Institut für Geschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

pítették le. Az ennek megfelelő előjogok maradványai megfigyelhetők, de olyan privilegizált, területhez kötődő jogviszony – mint például a székelyek esetében – nekik nem adatott meg. Ehelyett megengedték, hogy az addigi, magasan fekvő, elhatárolatlan területükről fokozatosan leszivárogiának a völgyek alacsony fekvésű, megműveletlen földjeire. Erdély néptörténetének fő problémája az, hogy miképpen változtak meg a 18. század elejére az etnikai viszonyok úgy, hogy a románok végül többségbe kerültek. Különböző tudományágak együttműködésével kell tisztázni, hogy milyen mozgatórugói voltak ennek a hosszan tartó folyamatnak. Bizonyára fontos szerepet játszottak ebben azok a nagy katasztrófák, amelyek Erdélyt érintették: a mongol betörés 1241/42 -ben; a nagy pestis 1348-ban; a különösen súlyos összezsapások 1594 és 1605 között; nagyobb oszmán seregek jelenléte és a különösen nagy veszteségekkel járó belső viszályok 1657–1662 között; a Rákóczi-felkelés 1703–1711 között.

A nagy válságok által okozott borzasztó pusztítást és elnéptelenedést kisebb katasztrófák viszonylag sűrű egymásutánjai – a Kárpátokon túlról jövő betörések és a járványok – fokozták. A megbeszélés megállapította, hogy a románok e csapások alkalmával a többi néppel szemben előnyben voltak, hiszen vészhelyzetekben segítette őket ősi örökségük, a nagyfokú mozgékony-ság. Feltehetően ilyenkor hasznosnak bizonyult az is, hogy a románok – akik az 1700-as években Erdélyben még mindig javarészt pásztornép voltak – a magyaroknál és a németeknél nagyobb százalékarányban éltek a hegyvidéken, ahol a betörések csekély számban szedték áldozataikat. A románok, még ha meglepedésük a mélyebben fekvő területeken folytatódott is, mobil hagyományaiknak köszönhetően a magyaroknál és a németeknél könnyebben menekültek a hegyekbe. Ilyenkor az is segíthetett nekik, hogy itt éltek felekezeti és nyelvi rokonaik. Ha igazak e feltevéseink, akkor a román népcsoport – melyet a mindenkori katasztrófák kevésbé sújtottak, mint a szomszédait – olyan tartalékot jelentett, amelyet a lakatlanná vált síkságok betelepítésénél használtak fel. Meg kellene vizsgálni azt is, vajon kialakulásuk kezdetén magasabb születési aránnyal rendelkeztek-e, mint a németek vagy a magyarok. Míg a németek esetében bizonyított, hogy a korábbi évszázadokban korlátozni akarták az utódok számát, a románoknál teljesen elképzelhető, hogy ilyen megszorításokkal nem éltek, hiszen a pásztornépeknek nincs örökölhető földterület. Végül elméletileg az is számba jöhet, hogy ha Erdélyben a művelhető föld megmunkálókra várt, akkor ez is ösztönözhatta a románokat a Kárpátok túloldaláról való betelepülésre. Számos olyan fontos tényezőről lehet szó, amelyekről egyelőre nem áll módunkban beszélni.

A 18. században a körülmények megváltoztak: beköszöntött a béke nagyjából kétszáz évig tartó korszaka, és a katasztrófák, melyeket eddig oly gyakran éltek meg, nem jelentkeztek újra. Ezzel megszűnt az egyik magyarázat, hogy miért folytatódott mégis a románok számarányának gyarapodása. Ideiglenesen magyarázatul szolgálhat az a feltevés, hogy a házassági és születési arány mélyen gyökerező különbségei még akkor is befolyással voltak, amikor azok okai már megszűntek.

Eredmény

Minden résztvevő egyetértett abban, hogy megbeszélésünk több konkrét eredményre jutott, mint a szokásos módon tartott konferenciák. Természetesen minden szóba hozott következtetés ellenőrzést igényel, ezeket valószínűleg szakaszosan helyesbíteni kell, és minden esetben ki kell egészíteni. A munka hatékonysága érdekében szükséges volt annak az új módszernek a bevezetése, hogy az időt nem vesztegettük referátumokkal, hanem témakörrel témakörre haladva újabb és újabb kérdéseket fogalmaztunk meg, amelyeket aztán a résztvevők megválasztak. Az ülés résztvevői előzetesen tanulmányozták a megbeszélésre vonatkozó megküldött tanulmá-

nyokat, így – ellentétben a szokványos eszmecserékkel – különböző információk egymásutánja helyett egy igen intenzív beszélgetésre került sor, amelyben minden adott volt ahhoz, hogy végül valamennyiünk által elfogadott következtetéseket vonjunk le. Öröndetes volt továbbá az is, hogy a filológia, a történelem és a néprajz különböző tudományterületei úgy összefonódtak, hogy mindegyikük tanult a másiktól, és felismerték, szükségük van a másik tudására, ugyanakkor ők is átadhatnak valamit sajátjukból. Együtt gondolkodásunk eredménye az az elképzelés, hogy a románok a Balkán-félsziget déli részén olyan életformát alakítottak ki, amely bizonyos földrajzi és történelmi körülmények között demográfiai előnyöket biztosított számukra. Ez a Dunától északra és a Kárpátoktól keletre sokkal erőteljesebben érvényesült, mint a folyamtól délre és a Kárpátok vonulatán belül. Továbbra is lényeges problémánk, hogy különösen a románok középkori történetére vonatkozó forrásanyagot – amit tárgyalásunk alkalmával következetesen figyelembe vettünk – a folytonosság elvét vallók konzekvensen múlt századi módszerekkel és kérdésfeltevésekkel interpretálják, mint pl. Anonymus *Gesta Hungarorum*. A román kutatók a régészeti forrásokhoz is gyakran komolytalan magyarázattal szolgálnak.

Új végül a forma is, amelyben eredményeink napvilágot láttak. Az utolsó megbeszélés során csupán egyetlen kérdésben nem született köztünk egyetértés, abban tudniillik, hogy a megbeszélés mindenki által elfogadott eredményei közül melyiket tekintjük a legfontosabbnak. Három személyt kértünk fel körünkből arra, hogy az ülés alkalmával *communis opinio*ként megfogalmazottakat foglalják írásba és továbbítsák a többiek felé. Ezt a szövegváltozatot javították és egészítették ki a résztvevők: Bein, Gauger, Kahl, Dahmen, Göckenjan, Ciocîltan és Szász.

Különvélemény (Virgil Ciocîltan)

A többiek álláspontját sem annak alaphangvétele, sem pedig részletei miatt nem tudom elfogadni. eltérő véleményemet a kontinuitás és bevándorlás kérdésében a megkívánt tömörségben fogalmazom meg.

A freiburgi ülés szóban forgó összefoglalójából kitűnik, a tizenegy résztvevőből tíz vitathatatlan tényként kezelte azt, hogy a románok a Balkán-félszigetről vándoroltak be a Duna–Kárpátok területére: „Erdélyben a románok nagy valószínűséggel csak a 12. század második felében jelenhettek meg, később, mint az első német betelepülők.”

Ha ezt a végkövetkeztetést összevetjük a „kontinuitás képviselőinek” nézeteivel, megállapíthatjuk, hogy csupán a vita átpolitizáltsága nem adhat magyarázatot a tudósok nézetei közti távolságra. A hiba – véleményem szerint – elsősorban a forrásanyag különösen gyenge kifejezőerejében rejlik, ami szabad utat enged a tudományos képzelőerő kibontakozásának. Történészek és nyelvészek, akik hozzáértéséhez és becsületességéhez nem fér kétség, már régóta nem tudnak ellenállni annak a kísértésnek, hogy azt a homályt, ami a Duna és Kárpátok területét „a sötét évezredben” borította, minden eszközzel el ne oszlassák. Írásos bizonyítékok hiányában azonban magyarázataik sajnos csak a régészeti (amelyekről Freiburgban nem is esett szó) és a román szókincsből nyert adatokra hagyatkoznak és hagyatkoztak a múltban is.

A román nyelv, álláspontom szerint, egymásnak ellentmondó bizonyítékokkal szolgál: Erdély néhány nagy folyójának, az Oltnak, a Marosnak, a Szamosnak a román neve például magyar közvetítéssel került át az antikvitásból, ezek alapján tehát a románok a magyarok után vándoroltak be a tartományba. Fordított esetről árulkodik azonban a román Belgrád helynév (ez a népnyelvi formája Alba Iulianak vagy Gyulafehérvárnak, másképpen Weißenburgnak), de a Tárna folyónév is (amit a magyarok és a szászok másképp mondanak), ezek a nevek közvetlenül a szláv nyelvekből kerültek át a románba, vagyis ennek alapján a román jelenlét ezen a területen megelőzhetette a magyar királyok kolonizációjának kezdetét. A nyelvészeti adatokat

még sorolni lehetne, akár az egyik, akár a másik vélemény alátámasztása érdekében, de a vita eldöntéséhez nem járulnak hozzá.

Teljes mértékben visszautasítom azonban azt a hallgatólagosan elfogadott nézetet, amely a Duna–Kárpátok térségében mutatkozó írott forrásanyag néhány száz éves hiányával bizonyítottan látja a románok távollétét. Az adott körülmények között ténylegesen lehetetlen igazolni ottlétüket; de vajon kétségbe lehet vonni az esetleges jelenlétüket?

Jellemző módon a románok azonnal megjelennek a Dunától északra fekvő térségben, miheyst a 12. és a 13. század dokumentumai szót ejtenek a térségről.⁹ Még ha az elbeszélő forrásoktól el is tekintünk, ahogy ez a freiburgi tanácskozáson is történt – Anonymus és Kézai Simon a románok eredetét a római időkig vezeti vissza, és említést sem tesznek egy későbbi bevándorlásról, pedig az kronológiailag mégiscsak közelebb állt volna hozzájuk –, és csak néhány korai okmányt veszünk figyelembe, a „12. század második felében bekövetkezett” bevándorlással ezek alapján sem érthetünk egyet. IV. Béla például 1256-ban megerősítette az esztergomi érsek ama jogát, miszerint továbbra is adót vethet ki a románokra. Ezt a kiváltságot pedig az érsek a *prima sui fundatione*, vagyis az 1001. évtől bírta. IV. Béla apja, II. András az 1224-ben betelepülő németeknek biztosította azt a jogot, hogy a Déli-Kárpátok és az Olt közötti területen közösen használhatják a románok és a besenyők erdőit és vizeit. Ez is azt bizonyítja, hogy az az állítás, miszerint „a románok a német telepések után” érkeztek Erdélybe, nyilvánvalóan nem állja meg a helyét.

A bevándorlás elmélete egy vagy több délről észak fele tartó elmozdulást feltételez. A középkori tudósítók (Kekaumenosz, Nesztor, Vilelmus Rubruk, valamint egy névtelen dominikánus) beszámolnak tényleges mozgásokról a keleti románsággal kapcsolatban, csak éppen mind-egyik ellentétes irányról beszél.¹⁰

Végkövetkeztetésem szerint még nem érkezett el az idő arra, hogy az egyik elmélet végérvényes győzelmét ünnepelhetnénk a másik felett.

Skorka Renáta fordítása

⁹ Ebben a tekintetben igen tanulságos az oklevéladás fejlődése az Árpádok országában, ami a Kárpát-medence „fejlettségének” fokmérője. Vö.: „A 11–12. századból, néhány fontos törvénygyűjteményt leszámítva, csak egy-két egyházi intézmény irata őrződött meg. 1200 táján azonban, amikor a világiak között is elterjed a jogok írásba foglalásának igénye, ugrásszerűen megsokasodik a dokumentumok száma. A 13. századból közel tízezer irat maradt fenn, az 1301–1526 közötti időszakból kb. háromszázezer.” L. Engel Pál: *Szent István birodalma: a középkori Magyarország története*. Bp. 2001. História 3. – angolul: Pál Engel: *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London–New York 2001.

¹⁰ Vö. tanulmányommal: *Wilhelm von Rubruks Angaben über Rumänen und Baschkiren im Lichte der orientalischen Quellen*. Südostforschungen 42(1983). 113–122.